

Fonduri arhivistice inedite: răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* B.P. Hasdeu

Astrid Cambose*

Keywords: *philology; 19th century Romanian manuscripts; textual criticism; critical edition; digitalization*

După cum arătam într-un precedent articol (Cambose 2015), răspunsurile manuscrise primite de B.P. Hasdeu la chestionarul lingvistic, etnografic și mitologic din 1884, pe care îl concepușe în primul rând în vederea a ceea ce se numea în epocă *etnopsihologie* (vezi Mușlea, Bîrlea 1970: 18–20, 43–45) și abia în al doilea rând ca un instrument de strâns date pentru lingvistica istorică românească, au cunoscut până în prezent numai o repertoriere/tipologizare¹ – concepută de Ion Mușlea, care a realizat cea mai mare parte a lucrării între 1955 și 1960, și încheiată de Ovidiu Bîrlea în 1969² – și câteva editări selective. O ediție care include doar textele poetice din manuscrise a fost publicată de Ionel Oprișan în anul 2000 sub titlul *Soarele și Luna. Folclor tradițional în versuri* (editorul nu s-a limitat la răspunsurile la *Chestionarul lingvistic*, ci a

* Institutul de Filologie Română „A. Philippide” – Filiala din Iași a Academiei Române, Iași, România.

¹ În articolul semnalat, încercam să sugerăm cât de diferită este o tipologie de materialele care au stat la baza alcătuirii ei: „ar fi utilă o paranteză în care unele exemple din ceea ce *poate oferi* materialul lui Hasdeu cuiva care l-ar studia direct, «cu ochiul liber», să fie prezentate paralel cu ceea ce *oferă* el prin lentila, chiar excelentă, a *Tipologiei* Mușlea-Bîrlea. [...] De pildă, citatul amplu, martor pentru expresivitatea textului – care este vehiculul cel mai pertinent al ideilor – și garant al bunei înțelegeri a faptelor de folclor la care se face referire, este un «lux» a cărui lipsă se simte în orice tipologie; varietatea sintagmelor «poporane» prin care țăranul creează o inegalabilă terminologie *sui-generis* sărăcește atunci când materialul este comprimat în sertarele clasificărilor științifice; se diminuează plăcerea descoperirii detaliilor neașteptate, vii, a amănuntelor uneori consternante care țin de caracterul organic al folclorului; unele piese de rezistență ale tradiției, cum ar fi ceremonialul nupțial sau practicile magice, deși au parte de adevărate micromonografii în răspunsurile manuscrise, în tipologie sunt «atomizate» spre a putea fi reduse la componentele lor decontextualizate ș.a. [...] Subliniem, o dată în plus, valoarea unei asemenea surse manuscrise – atât de bogată, încât pare (?) inepuizabilă. În fine, este o evidență logică faptul că tipologia, ca aparat de trimiteri, implică posibilitatea consultării fizice sau virtuale a volumelor la care se fac referințele bibliografice” (Cambose 2015: 373, 375).

² Tipologia de care aminteam are deja două ediții: Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la Chestionarele lui B.P. Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1970, și ediția a doua revăzută și întregită de Ioan I. Mușlea, cu un cuvânt-înainte de Ion Talos, București, Editura Academiei Române, 2010.

preluat texte și din alte materiale hasdeene). În același an, Lia Stoica Vasilescu a publicat selectiv bucăți în proză din răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* în volumul B.P. Hasdeu, *Basme populare românești* (la fel, ediția cuprinde și texte din alte surse). Fragmente sau microfragmente din răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* au mai fost editate de filologi, mai ales cu ocazia elaborării dicționarelor, după cum urmează: de B.P. Hasdeu însuși, în *Etymologicum Magnum Romaniae* (ediția princeps, 4 volume, 1886–1898), de Grigore Brâncuș, în ediția revizuită a *EMR* (3 volume, 1972–1976, ediție reluată în 1998 și în 2013), de Sextil Pușcariu, în *Dicționarul Academiei* și ulterior de colectivele care au preluat lucrul la *DLR*. Se impune, desigur, un exercițiu comparativ al versiunilor din manuscrise față de modurile în care autorii enumerați au transcris și editat fragmentele selectate de ei; în acest sens, cea mai utilă comparație ar fi între felul cum transcriu B.P. Hasdeu, Sextil Pușcariu și Grigore Brâncuș aceleași (micro)fragmente. Ea nu va face, însă, obiectul paginilor de față.

În toate cazurile enumerate mai sus a fost vorba, după cum putem constata, de o *selecție* sau *excerptare* a materialelor din manuscrise după anumite criterii editoriale. O ediție integrală nu există până astăzi, deși au trecut 130 de ani de la adunarea acestor materiale, considerate „cel mai important fond folcloric scris din cultura noastră” (Mușlea, Bîrlea 2010: 25). Faptul se datorează, desigur, atât cantității răspunsurilor manuscrise (legate în 19 volume, format mare, având, după caz, de la 300 la 650 de file utilizate recto-verso, totalizând peste 8500 de pagini scrise propriu-zise), cât și dificultăților de editare generate de coexistența între aceleași coperte a câtorva sute de autori (respondenți) cu niveluri de instrucție diferite, cu graiuri diferite, cu maniere (orto)grafice diverse, care încercau să pună în pagină informații culese de la țărani din varii regiuni ale României – totul „amprentat” de instabilitatea ortografiei și ortoepiei sfârșitului de secol XIX, când alfabetul latin era un instrument lingvistic încă insuficient stăpânit de majoritatea respondenților lui Hasdeu, și de pretenția acestuia din urmă ca informațiile să-i fie livrate în formă cea mai autentică, inclusiv din punct de vedere fonetic. Transcrierea și mai ales stabilirea textelor se anunță, în aceste condiții, a fi foarte dificile.

În anul 2016, Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași a asumat proiectul realizării unei ediții critice integrale a răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* al lui B.P. Hasdeu. Ceea ce apărea în comunicările noastre din 2015 și 2016 ca un deziderat se conturează acum ca un proiect realizabil, deja trecut de prima etapă (fotografierea materialelor și arhivarea digitală a fotografiilor). Estimările inițiale s-au dovedit apropiate de realitate: sunt în jur de 8500 de pagini scrise și 9000 de fotografii – dacă aici apare o nouă aproximație, aceasta se datorează faptului că în cazul unora dintre filele greu lizibile, grav deteriorate sau neconvenabil legate în cotor s-au făcut câte două fotografii, din unghiuri diferite, ca să permită cuprinderea vizuală a unui procent cât mai mare din textul scris.

În 2016 am început transcrierea și actualizarea materialelor din *ms. rom. BAR 3418*, concomitent cu o documentare specială cuprinzând ediții critice de texte de secol XIX, ediții filologice de folclor literar, lucrări de lingvistică și dialectologie istorică, dicționare, atlase lingvistice ș.a.; simultan cu transcrierea materialelor se alimentează lista de cuvinte/forme rare și glosarul ediției. Din multitudinea dicționarelor, altele decât cel de referință (*Dicționarul Limbii Române*), se impune folosirea preferențială a *Dicționarului universal al limbii române* din 1896, al lui Lazăr Șăineanu, care are avantajul de a fi cel mai apropiat de perioada redactării răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* și de a fi beneficiat de aprecierea entuziastă alui Hasdeu însuși, inclusiv în calitate de prefăcător.

Ediția răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* vizează o cât mai potrivită abordare a acestora. Pentru contextualizare, este necesară mai întâi o schiță a peisajului filologic al sfârșitului de secol XIX, când își elaborau respondenții lui Hasdeu materialele. Alfabetul latin era numit, în anii 1880, „alfabetul adoptat”. El era obligatoriu, dar punea serioase probleme de scriere chiar și învățaților vremii. Scrierea fonetică (cu alfabet latin) era asimilată principial celei chirilice și reprezenta tendința novatoare, în vreme ce Academia moșteneva o lungă tradiție latinizantă. Erudiții se înfruntau copios în bătălia ortografică etimologico-fonetică³. Rezultatul acestor tulburări a fost o nesiguranță generalizată cu privire la forma scrisă a limbii. Astfel, *principiul fonetic* și cel *etimologic* își creau, pe rând, adepți și oponenți care schimbau uneori taberele (cum a făcut-o, de altfel, și Hasdeu). Dacă teoria era instabilă, în practică, tipăriturile care promovau teoriile lingvistice în vogă se resimțeau și ele de pe urma instabilității ortografice, fiind greu de descifrat la o primă privire. Pentru exemplificare, cităm *tale quale* un fragment:

Ua limba se scrie dupo principiulu foneticu, candu fia-care sunetu distinsu ce se aude in pronuntia se esprime in scrisu prin unu semnu, prin ua littera speciale; ero⁴ dupo cellu etimologicu, candu accellu-a-si semnu sau littera serve spre a desemná mai multe sunete, dupo positiunea ce ocupa in formarea unui cuventu, luandu-se de base derivatiunea accellui cuventu si regul'a grammatice la care este suppusu. [...] Precumu nu se pote scrie numai puru fonetice, totu assemene-a si etimologismulu nu pote fi unic'a norma a scrierii limbei Române (Popilianu 1876: 3,8).

În 1881 – cu numai trei ani înainte de lansarea *Chestionarului lingvistic* hasdean – se publicau „primele reguli ortografice⁵ ale Academiei Române,

³ „Pentru câțiva învățați, nu ne este permis a încătușa și a lega libera întrebuințare a alfabetului. [...] O singură obiecțiune serioasă: că dacă vom scrie așa cum vorbim, atuncea cădem în cellalt extrem, adică în dialectică” (Gaster 1885: 41, 42).

⁴ *Iară.*

⁵ „Publicându-și în 1881 întâia ortografie oficială, Academia Română înțelegea să facă o primă ruptură cu latinismul care stăpânise timp de un deceniu și jumătate spiritele celor mai mulți membri ai săi. Declinul și stingerea latinismului este unul dintre momentele cele mai importante pe care le consemnează cultura română în ultimele decenii ale secolului trecut.

menite să ducă la unificarea aspectului *scris* (subl.n.) al limbii literare” (Gheție 1978: 20). Așadar, nici măcar *limba literară* nu era fixată și nu era ușor de redat în scris la acel moment. Cu atât mai mare era dificultatea de a atinge standardele lui Hasdeu, care le cerea respondenților săi să redea aspectul *vorbit*, adică să transcrie *fonetic* limba *țăranilor*⁶. Fiecare dintre respondenții lui Hasdeu trebuia, pur și simplu, să reia pe cont propriu lupta pe care Titu Maiorescu o dusesse cu puțin timp în urmă, în anii 1860, când imaginase o primă formă, aproximativă, a sistemului general de redare cu alfabet latin a unei limbi până atunci transpusă prin slove chirilice. Fiecare învățător, fără a fi un Maiorescu (adică fără instrucția și calitățile excepționale ale criticului junimist), trebuia să caute *ad-hoc* modul grafic de a reda niște cuvinte pe care la școală nu le preda și care, mai mult, erau chiar acele cuvinte pe care Academia se străduia, prin eforturile lui Hasdeu, să le afle din gura poporului și să le tezurizeze⁷. Respondenții aveau deci sarcina deloc ușoară de a imagina, adeseori în premieră, forma grafică a unor cuvinte, expresii și enunțuri care circulau numai oral. Cu atât mai greu de făcut era acest lucru, cu cât graiul răspunsurilor *Chestionarului* era mai intim, mai regional, mai expresiv. Tocmai ceea ce căuta Hasdeu – „fântânele” limbii vii a poporului – era cel mai greu de gestionat în scris pentru niște oameni de multe ori educați în școala veche, obișnuiți cu tipărituri și cu manuscrise chirilice (cum erau în special preoții respondenți), iar alții stângaci mânuitori ai unui condei nu prea încercat. Rusticitatea și urbanitatea au fost, cum se știe, tendințe antagonice pregnante în limba română a sfârșitului de secol XIX. Or, Hasdeu le cerea informatorilor săi – majoritatea utilizatori ai *scrierii etimologice* la modă în epocă – să redea *fonetic* cât mai autentic acel *sermo rusticus* pe care lingvistul l-ar fi putut asculta pretutindeni în jur în acel moment, cu condiția să aibă deprinderea acestui fel de observație/ascultare; orientați însă, prin educație și prin aspirațiile personale, spre *urbanitate*, intelectualii de la sate deveniți peste noapte „colegi” ai lui Hasdeu – cum îi numea el, cu intenția de *captatio benevolentiae* – sigur că nu s-au putut achita decât imperfect de sarcina impusă. Ion Gheție a ilustrat în *Istoria limbii române literare* manierismul lingvistic, hipercorectitudinea, grafiile ezitante, șovăirile morfologice, fonetismele neologice, barbarismele și alte inconsecvențe lingvistice generale care se regăsesc și în răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* hasdean. Preluăm aici doar un exemplu:

„Modelului latin i se substituie modelul muntenesc, care începuse să se impună, în unele cazuri, încă din anii 1860–1880” (Gheție 1978: 188).

⁶ „Această apăsare asupra graiului sătesc era un fel de protestare în contra rătăcirilor latiniste din care se născuse dicționarul celor doi academicieni, Laurian și Massim, și o luptă deschisă împotriva neologismului” (Pușcariu 1932: 6/204).

⁷ „În tot cursul secolului al XIX-lea se precizează normele supradialectale ale românei moderne. [...] Marii noștri scriitori, începând cu Ion Heliade Rădulescu, au un adevărat cult pentru limba textelor vechi și limba populară, ca variante unitare ale limbii comune, pe care le recomandă ca model” (Gheție, *op. cit.*: 19).

Dezbătute în anii 1880 și 1881, regulile ortografice ale Academiei sunt publicate în anul 1881 și declarate obligatorii în școli și în cărțile didactice prin decret regal. [...] În concepția celor care au întocmit ortografia din 1881 (și în fruntea lor se afla Titu Maiorescu), un cuvânt ca *supăr* urma să fie scris *supër*, nu atât pentru că el derivă din latinescul *superare* și cu scopul de a reproduce cât mai exact etimonul, ci, mai ales, din rațiuni de uniformitate și consecvență formală, *e* fiind sunetul-tip care apare în flexiunea verbului la diverse moduri, timpuri și persoane (*superi, supere*). Vechiul *u* scurt final (*ü*) era totuși menținut, fiind eliminat abia în 1895. [...] Statuând că *ă* trebuie redat prin *ě* și *ã*, ortografia permitea, în fond, unei persoane [care pronunța *țăs*] să scrie *țes*, iar alteia să scrie *țేశ*, atâta timp cât nu făcea precizări restrictive în exemple sau într-un indice de cuvinte (Gheție 1978: 192).

Nici în perioada interbelică situația nu se stabilizase. Sextil Pușcariu publica în 1936 o listă surprinzătoare de inconsecvențe lingvistice ale oamenilor de cultură⁸, dovedind cât de puțin fixată era și pe atunci limba română literară, iar în 1938 exprima nevoia stringentă ca

⁸ Experimental, Sadoveanu, Brătescu-Voinești, Teodor Naum, Rădulescu-Pogoneanu, C. Marinescu și P. Grimm, toți scriitorii și/sau profesori universitari, au fost rugați să stabilească forma pe care o consideră corectă pentru o serie de cuvinte. Au rezultat o serie de „șovăiri” (adică opțiuni diferite) pe care Sextil Pușcariu le-a strâns și comentat:

1. cu privire la accent: formele unanim acceptate *dihór, mátur, marítim, néutru*, dublete sau triplete (*arșítă/ârșítă, legitím/legítim, mângáiu/mângáiu/mângái, rászmirítă/ rászmirítă/rászmirítă* etc.).

2. cu privire la anumite sunete (fonologie): *a/ă (celalalt/celălalt/cellalt, painjeniş/păienjiniş/păienjeniş, mânăstire/mânăstire, mázgáli/mázgáli/mázgáli, pârâu/pârâu, păsát/păsát, păstárnac/păstárnac), a/e (fantazie/fantezie, preponderant/preponderent, provansal/provensal/provenţal), ă/e (gemăt/gemet – gemăt nu exista ca opțiune, n.m., A.C. –, lăscăie/lescăie/leţcaie, împărechea/imperechia – imperechea nu exista ca opțiune, n.m., A.C. –, strâmt/strimt, întitula/intitula), e/i (competenţă/competinţă, despera/dispera, despreţui/dispreţui, dumeri/dumiri/domiri, reazem/reazim/razim, tendenţă/tendinţă), ea/a (seamă/samă), ea/e (deapăn/depăn/depén, gemăn/gemán/gemen, reavăne/reavene/revene), o/u (abondent/abundent, culoare/culoare, aoleu/aoleo/auleu, novelă/nuvelă) ș.a. Alte forme cu vocale șovăitoare: *consimțământ/consimțimânt, lacrimă/lacrămă, măcieș/măceș, merituos/meritos, porumbiel/porumbel, sălbăticesc/sălbăticesc, ușarnic/ușernic*. Șovăiri de „consonante”: *agăt/acăț, avocat/advocat, buget/budget, colastră/corastă/coraslă, conrupe/corupe, genunchiu/genuchiu, monedă/monetă, mușchetar/muşchetar, pusnic/pustnic, rosmarin/rozmarin* – opoziția *s/z* nu era în acest caz doar o convenție ortografică, n.m., A.C. –, *tigvă/tidvă, udmă/uimă, vestmânt/veșmânt*.*

3. în morfologie: *ciorchin/ciorchină, conclav/conclavă, idiom/idiomă, sistem/sistemă, tureac/tureacă, tranșeu/tranșee, bărci/barăci/barace, buruieni/buruiene, căpcane/capcane/capcăni, căzărmi/căzărmi/cazarme, ciocolată/ciocolăți, logici/logice, retorici/retorice, monede/monezi, opcine/opcini – așadar, forma *obcine* nu exista ca opțiune, n.m., A.C. –, Paște/Paști, plăpămi/plăpumi/plapume/plapome, salate/sălăți, termene/termini, brăie/brăuri, frâie/frăuri, giuvaier/giuvaeruri* – forma *giuvaere* nu exista ca opțiune –, *obiceie/obiceiuri, ovăzuri/oveșe, pardesiuri/pardesie, pian/pianuri, souveniruri/suvenire, vremuri/vremi*. Plurale neregulate: *cocori/cocoare, mesteceni/mesteacăni, șai/șele, grâne/grăie, ulii/uli, bruște/bruce/brușce, freșce/freșce* etc. Genitiv-dative șovăitoare: *Bobotezii/Bobotezei, ceței/ceții, rouei/rouăi/rouii, nimănu/nimăru*. Conjugare șovăielnică: *apărea/apare, precede/preceda, referi/referă, sâp/sap, sâr/sar, azvârlu/avârlu/svârl, cațeri/cațări, să crape/să crăpe, cureți/curăți, să miște/să mișce, să previe/să prevină*,

înainte de toate, să avem o expunere amplă a limbii române, la curent cu ultimele cercetări, *pentru profesori* (subl. aut.). Nu pot cere profesorilor secundari să facă bine gramatică, dacă ei înșiși nu sunt destul de bine lămuriți asupra ei (Pușcariu 1938: 16).

Am schițat în rândurile de mai sus câteva dintre dificultățile care marcau peisajul lingvistic românesc al sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX, pentru a ajunge la întrebarea esențială: cum ar trebui să procedeze un editor ca să producă o bună ediție a unor materiale cu autori multipli, elaborate în condițiile descrise anterior? Răspunsul depinde fundamental de filosofia editării. Ce este editorul de manuscrise vechi? Este el un autor secund, un fel de instanță supraordonată autorului prim (al manuscrisului), menită să corecteze ori să perfecționeze discursului celui dintâi? Sau este un soi de „traducător”, un intermediar între publicul contemporan și manuscrisul care, aparținând unor timpuri revoluate, are nevoie de o „traducere” în limba de astăzi? Nu ne regăsim în niciuna dintre ipostazele acestea. Mai degrabă, editorul ni se pare a fi un (prim) cititor sau unul care a avut acces direct la textul scris și face oficiul de a-l trece mai departe celor care nu au putut sau nu vor putea avea acest privilegiu. Editorul este primul (sau nici măcar primul) dintr-un șir de utilizatori ai textului, lectura lui fiind, însă, ca și a fiecăruia dintre succesorii săi, doar una dintre variante. Cum înțelegerea se naște la punctul de întâlnire între obiectul propriu-zis și percepția asupra sa, lectura unică, *lectura corectă*, ni se pare un concept utopic; este evident că, dacă altcineva ar edita același text scris, ar face-o altfel decât noi – care dintre lecturi ar fi atunci cea „corectă”? Editorul, mai mult decât toți ceilalți cititori, are datoria de a fi permanent conștient de limitele propriei lecturi.

Cele afirmate oglindesc o alegere fundamentală între a închide sau a deschide ciclul transformărilor unui text. Perspectiva editorului poate fi cea de a duce la bun sfârșit munca autorului prin realizarea unei ediții definitive și de a încheia astfel, cel puțin în intenție, cercul evolutiv al formelor respectivului text, sau, dimpotrivă, cea de a reactiva discursul scris, de a-l reda circuitului filologic, deschizându-l către un viitor imprezizibil și oferindu-l publicului nu ca pe un produs finit, ci ca pe un fapt de cultură *in the making*, în devenire. Înclinăm către această ultimă perspectivă.

Cum se vor putea reflecta aceste principii în practica editării răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* hasdean? Pe de o parte, considerăm că unificarea⁹

să plouă/să ploaie, să revie/să revină, sughit/sughiț, țin/țiu, trimit/trimet; consacru/consacrez, înfuriu/înfuriez, prad/prăd/prădez, turb/turbez, strâmb/strâmbez, forme unanim acceptate: desfățez, intoxichez, surexcitez.

4. în derivarea cu sufixe: *contrar/contrariu, obligator/obligatoriu, păstaie/păstare* (Sadoveanu), *tăiș/tăiuș, tăvălug/tăvăluc, toporiște/toporișcă/toporăște, vâtraiu/vâtrar* (vezi Pușcariu 1936: 570–580).

⁹ Suntem în deplin acord atât cu opinia lui Liviu Onu că „principiile și metodele speciale, prin care se concretizează principiile și metodele generale, sunt dictate de fiecare text în parte. Iar

forțată a limbii răspunsurilor ar falsifica fizionomia fiecăruia dintre ele – nemai-vorbind de faptul că ar reprezenta o încercare dinainte sortită eșecului. După o expresie a lui Xenopol, „au și cuvintele vârsta lor” (*apud* Ionescu-Gion 1891: 23). Cu atât mai mult au și textele vârsta lor, iar această trăsătură identitară trebuie să rămână la rândul ei vizibilă și nefalsificată. Pe de altă parte, a aplica mecanic principiul păstrării tuturor accidentelor lingvistice (prin transcrierea *ad litteram* a textului în cadrul ediției) ar fi o decizie filologic nejustificată, deoarece multe forme diferite față de ortografia actuală nu redau diferențe reale de rostire, ci doar etape din evoluția convențiilor grafice, iar altele, nu puține la număr, reprezintă inconsecvențe¹⁰ sau greșeli de scriere ale respondenților. Este necesară, așadar, o cântărire atentă a fiecărei abateri de la norma limbii literare actuale, spre a le păstra în varianta actualizată a textului pe *toate* cele semnificative, dar *numai* pe acestea. Este necesară, de asemenea, precizarea detaliată a principiilor de editare, iar acolo unde principiile expuse în *Nota asupra ediției* nu ar acoperi anumite opțiuni editoriale punctuale, trebuie semnalate în note de subsol modificările față de textul scris și motivația acestora.

Pentru a fi cu adevărat utilă, mai ales din punct de vedere filologic, o ediție a răspunsurilor manuscrise la chestionarele hasdene trebuie să fie – și merită să fie – una scrupulos științifică. Acest lucru implică inclusiv conștientizarea până la capăt a relativismului immanent oricărui demers de acest gen: prezentul nostru nu este punctul *terminus* al lexicologiei și al criticii de text, deci nici varianta de astăzi a ediției nu trebuie privită ca *nec plus ultra*; în viitor, filologul trebuie să se poată raporta la forma originală a textelor, așa cum am făcut-o și noi, ca să își poată elabora propria lectură. Faptul că nu vizăm un „text definitiv”, ci mai degrabă o *variantă* actualizată a textului scris, reflectă poziția noastră referitoare la normele de transcriere și editare: ele au un caracter nedefinitiv, condiționat istoricește și ideologic, deci convențional. Limba care nouă astăzi ne apare ca vetustă (limba manuscriselor) era, pe vremea lui Hasdeu, norma academică de modernizare lingvistică. Simpla deducție logică este în măsură să ne oblige să considerăm că și forma actuală a limbii, care ne apare nouă drept literară, coerentă și corectă, va părea vetustă peste doar câteva zeci de ani, iar o ediție „definitivă” n-ar fi decât tot o ediție care va trebui revizuită.

Orice stabilire de text depinde în primul rând de lecțiunile editorului. Diferiți editori pot oferi lecțiuni diferite ale unor cuvinte sau pasaje dificile (fie greu lizibile, fie alterate din punct de vedere grafic de către unii respondenți

edițiile de texte și investigațiile de critică textuală trebuie să se întemeieze, în primul rând, tocmai pe aceste elemente specifice” (Onu 1973: 20), cât și cu practica sa editorială: „Nu ne-am permis să intervenim în text, în sensul uniformizării trăsăturilor sale lingvistice dialectale, al literarizării sau al modernizării” (*ibidem*: 33).

¹⁰ Situația este semnalată și de Lia Stoica Vasilescu, în scurta sa *Notă asupra ediției*: „scrierea etimologică a fost interpretată personal și cel mai adesea cu inconsecvență de același culegător și în aceeași poveste” (Vasilescu 2000: XV).

care nu găseau transcrierea potrivită pentru forma orală a unor cuvinte, fie chiar ilogice ca formulare). Dar unele diferențe între ediții și textul manuscris survin și nemotivat. Cercetând edițiile existente, am constatat erori de lecțiune chiar și în cazul unor sintagme care nu pun probleme de descifrare – de regulă, erori datorate insuficienței familiarizării grafologice a editorului cu textele¹¹. Or, tocmai aici intervine cea mai mare dificultate: manuscrisele ca atare (originalele pe hârtie) sunt deja foarte deteriorate și putem prevedea că vor deveni fizic inutilizabile peste câteva decenii. De altfel, unele dintre volumele cu răspunsuri la *Chestionarul lingvistic* au fost deja retrase de la lectură de către custozii lor de la Biblioteca Academiei Române, fiind într-o stare prea proastă¹². Așadar, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, peste un timp din păcate scurt, răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* vor fi accesibile cititorului doar în format electronic¹³ sau în ediția integrală la care ne referim. De aceea, înclinăm spre soluția de a acorda atenție sporită formei din manuscris a cuvintelor, cu imensa lor variabilitate¹⁴. Ne propunem să transcriem textele pe două coloane: în

¹¹ Onestitatea editorului care semnalează lecțiunile incerte este de apreciat, spre deosebire de falsa siguranță din edițiile în care nu apare niciun „semn de întrebare” în privința stabilirii textului. Lia Stoica Vasilescu, de pildă, mărturisea „diferite greutăți, de la nesiguranța lecturii (marcată prin ?), până la nedescifrarea cuvântului” (*ibidem*).

¹² După cum arătam în precedentul nostru articol consacrat acestui subiect, „contemporane cu ultimii ani de creație ai lui Eminescu, manuscrisele *Chestionarului lingvistic* poartă deja povara unei deteriorări fizice înaintate. Scrise cu penița și cu diferite cerneluri pe diverse calități de hârtie, de la cea poroasă, până la foia de tip pergament, în cele mai diverse formate, de la caiete mai mici decât formatul A5, până la foi mari mari decât A4, împăturite în fel și chip, răspunsurile expediate prin poștă de învățători, profesori, preoți și alți intelectuali din mediul rural sunt legate în 19 volume de format mare. Unele au o parte din scris abia lizibil din cauza cotorului strâns legat, care a cauzat, în timpul celor 130 de ani, rupturi, dintre care unele sunt adevărate «crevase» ce fac inutilizabil volumul. Dacă adăugăm decolorarea cernelii, acțiunea microorganismelor care creează zone afectate de mucegai, tasarea mecanică a hârtiei sub propria greutate și alți factori de uzură, se conturează o imagine a unei «bătrâneți» fizice alarmante a manuscriselor. *Încă* mai putem spune că avem la dispoziție aceste valoroase surse pe care, la nevoie, omul de știință le poate consulta în original; dar într-un viitor nu prea îndepărtat, cedând tăcut, venerabilele volume vor deveni simple obiecte inerte, care nu vor mai putea «vorbi» nimănui. Faptul că facem sau nu eforturi în vederea recuperării conținutului lor, cum au făcut în anii '60 Mușlea și Bîrlea, reprezintă o alegere (practică!) între a le revitaliza sau a le lăsa să moară” (Cambose, *op. cit.*: 375).

¹³ „Revitalizarea reală a manuscriselor presupune introducerea lor în circuitul științific liber. Or, acest obiectiv cere un format virtual, nelimitat reproductibil, care să poată fi accesat de oricine, oricând. Adică un format electronic cu acces deschis” (*ibidem*: 376).

¹⁴ Sextil Pușcariu nota, cu privire la variabilitatea lingvistică a românei: „în stadiul actual al civilizației, în care totul tinde spre standardizare, când toate limbile popoarelor apusene apar organizate, graiul nostru are încă aspectul pitoresc al unei păduri pe care grădinarul-gramatic n-a schimbat-o încă într-un parc. [...] Pot afirma fără exagerare că tot al zecelea cuvânt al limbii noastre pune o problemă ortografică, ortoepică sau gramaticală” (Pușcariu 1936: 567, 568). Lingvistul clujean făcea constatarea generală că „fonologia noastră nu se deosebește de fonologia altor limbi numai prin rezultatele fonice ajunse și prin cauzele care le-au produs, ci și prin *felul cum s-a comportat colectivitatea la cristalizarea legilor fonologice*. [...] *Important pentru fonologia română e faptul că există foarte variante de rostire care nu sunt*

prima, *tale quale* (inclusiv cu diacriticele din manuscris, care erau parte a unui stadiu interesant al limbii – scrierea românească veche –, fiind foarte utile pentru distincții morfologice pe care astăzi nu le mai putem reda grafic¹⁵), iar în a doua coloană, într-o variantă actualizată din punct de vedere lingvistic. Cu privire la acest (relativ) dublaj și la utilitatea lui, o incursiune în epoca lui Hasdeu – *mutatis mutandis* – ar fi, credem, utilă. Cum se proceda atunci pentru transcrierea și actualizarea textelor mai vechi?

În 1877, comisia academică de revizuire a dicționarului limbii române, formată din Hasdeu, Odobescu, Bariț, Sion și P.S. Aurelian, întocmea o „tabelă de corespondențe” pentru transcrierea cu litere latine a caracterelor chirilice din tipăriturile și manuscrisele românești vechi. S-a atribuit fiecărui membru sarcina realizării unei ediții critice a unui text vechi românesc. Hasdeu s-a angajat la editarea *Psaltirii* lui Coresi (1577), „cu textul românesc reprodus în chirilice, cu transcripțiune în litere latine, cu notele filologice cari vor fi necesarii, cu un studiu preliminar asupra acestei cărți și cu un glosariu al limbei lui Coresi” (*apud* Ursu 1966: 5). Deci comisia își propunea de la bun început să dubleze textele, editându-le atât cu caractere chirilice, cât și în transcriere cu alfabetul latin „modern”. Hasdeu a încercat să se folosească de această comandă pentru a realiza o lucrare de un mai mare interes filologic decât cel prevăzut de comisie: „reproducerea fotografică a textului original [...] și transcrierea lui pe contrapagină, cu diferite note și versiuni de texturi comparative” (Ursu 1966: 5–6). Neprimind finanțarea pentru a-și putea realiza ediția la nivelul științific dorit, el a demisionat în 1879 din comisia de revizie a Dicționarului și a anunțat abandonarea *Psaltirii* coresiene. Academia nu i-a acceptat demisia. Au urmat discuții și negocieri. Cel care l-a sprijinit cel mai mult a fost Odobescu. În 1881 a apărut volumul I al ediției, cu textul chirilic tipărit în partea de sus a paginii și cu transcrierea cu litere latine în josul paginii, însoțit și de reproducerea primelor zeci de pagini pe care Hasdeu reușise să le fotografieze. Așadar, textul nu era doar „dublă”, ci chiar „triplă”, în interesul acurateții filologice. Proiectul lui Hasdeu se oprește aici. Dar, în 1889, după zece ani de acumulări științifice în filologia românească, Ion Bianu va face ediția critică a *Psaltirii Șcheiene exact în maniera și la standardele imaginate de Hasdeu*: cu facsimilarea originalului și transcrierea pe contrapagină a textului chirilic cu litere latine. Spiritul vizionar al lui Hasdeu îi depășea pe mulți dintre cei mai luminați

supărătoare și pe care spiritul de disciplină și de organizare al limbii nu caută să le elimine decât într-o măsură redusă (subl. aut.)” (Pușcariu 1940: 363).

¹⁵ „Distincția ce se făcea între *i* și *u* plenison și *î* și *û* semivocalic, precum și scrierea diftongilor *ea* și *oa* cu *é* și *ó* ne dădea mijlocul de a distinge în scris, ca și în vremea alfabetului chirilic, diftongii de grupurile vocalice repartizate pe două silabe. Tot prin *i* se însemna *i* final afonizat, putându-se deosebi de cel obișnuit (*aflî*, dar *școlî*, *pomî*). Părăsirea acestui mod de a scrie, din motive de ordin estetic, spre a se evita prea multe semne diacritice deasupra și dedesubtul literelor, a făcut ca ortografia noastră actuală să cuprindă unele lipsuri însemnate” (Pușcariu 1940: 97).

contemporani, care au avut nevoie de ceva timp pentru a se obișnui cu nivelul propus și pentru a constata justetea abordării și rigoarea științifică a ideilor sale, dar care au sfârșit prin a-i da dreptate.

Suntem obligați să ne întrebăm de ce ținea atât de mult Hasdeu să redea în ediția *Psaltirii* coresiene textul original în facsimil, dacă tot îl transcria și cu chirilice? Doar ca să demonstreze colegilor de breaslă că el a transcris corect? În niciun caz. Dimpotrivă: „talentul lui de cercetător” (aprecierea îi aparține lui Sextil Pușcariu) îl îndemna să *perpetueze și forma primă*, manuscrisă, a textului, spre a o pune la dispoziția altor filologi.

Cum am putea noi, după mai mult de un secol, cu actualele înlesniri tehnice și știind că manuscrisele originale vor dispărea fizic, să le înlocuim pe acestea printr-o variantă de lectură unică (fatalmente reductivă)? Dacă am publica un unic text (al *nostru*, din perspectiva *noastră*) pe care să-l proclamăm ediție definitivă, fără să ne gândim că altcineva, din viitorul mai apropiat sau mai îndepărtat – sau, de ce nu, chiar din prezent –, ar putea stabili *altfel* textul, am comite un act de autosuficiență editorială. Considerăm că privilegiul accesului la textul scris, pe care l-am avut noi, trebuie transferat în măsura posibilităților și altor cercetători. Din acest motiv, efortul de a digitaliza¹⁶ imaginile fișelor manuscrise, concomitent cu transcrierea *verbatim* a textelor merită, credem, făcut – paralel cu obișnuita actualizare de text pe care o implică orice ediție.

Date fiind condițiile fizico-grafice în care se prezintă manuscrisele, există locuri unde lecțiunile sunt imposibile sau incerte, fapt care va fi semnalat de noi prin note de subsol. Tot în note se vor argumenta, acolo unde va fi cazul, opțiunile de transcriere și/sau de actualizare a textului și criteriile avute în vedere de editor; unele variante lexicale sau fenomene lingvistice mai speciale vor fi, de asemenea, glosate în note. Cu toate acestea, o serie de modificări tacite sunt inevitabile – ne referim în primul rând la punctuație, unde intervențiile editorului sunt numeroase, practic refăcând din punct de vedere semantic demersul logic al fiecăruia dintre respondenți.

Cu mențiunea că argumentele desfășurate în paginile de față nu sunt concluzii, ci premise ale deciziilor editoriale finale, care se află actualmente într-un stadiu pe care l-am putea desemna cel mai bine prin cuvântul englezesc *pondering*, încheiem prin a spune că ne propunem să elaborăm patru sau mai multe volume consistente, urmând ca fiecare dintre ele să se publice imediat ce va fi terminat, ca să intre cât mai grabnic în circuitul cultural general și academic. Ediția integrală a manuscriselor *Chestionarului lingvistic* Hasdeu reprezintă o restituire imperativ necesară și va fi, sperăm, un instrument de lucru ofertant pentru diferiți specialiști din domeniile umaniste.

¹⁶ Arhivele electronice au beneficiile, dar și riscurile cunoscute. Accesul nu este nelimitat, ci depinde de administratorul arhivei, iar suporturile de stocare trebuie înlocuite din timp în timp. Din păcate, la fel ca o arhivă clasică, o arhivă electronică se poate distruge în timp.

Bibliografie

- Brâncuș 1972–1976: B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, 3 vol., București, Editura Minerva.
- Brâncuș 2004: Grigore Brâncuș, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească*, București, Editura Fundației România de Mâine.
- Cambose 2015: Astrid Cambose, „Viitorul trecutului”. *Revitalizarea arhivelor de manuscrise cu ajutorul tehnicii actuale (xerocopiere, fotografiere, facsimilare, digitalizare). Studiu de caz*, în Ileana Benga (coord.), *Nașterea documentului de folk-lore. Răspântii metodologice*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2015, p. 371–377.
- Caracostea, Bîrlea 1971: Dumitru Caracostea, Ovidiu Bîrlea, *Problemele tipologiei folclorice*, București, Editura Minerva.
- Cuceu, Cuceu 2013: Ion Cuceu, Maria Cuceu, *Repertorierea tipologică a folclorului din răspunsurile la Chestionarele lui B.P. Hasdeu*, în „Philologica Jassyensia”, An IX, Nr. 2 (18), p. 41–50.
- Fochi 1976: Adrian Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, București, Editura Minerva.
- Gheție 1978: Ion Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, Editura științifică și enciclopedică.
- Hasdeu 1886–1898: B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, 4 vol., București, Stabilimentul grafic Socec & Teclu.
- Ionescu-Gion 1891: G.I. Ionescu-Gion, *Cum vorbim*, București, Tipografia Românul.
- Mușlea 2005: Ion Mușlea, *Arhiva de Folclor a Academiei Române: studii, memorii ale întemeierii, rapoarte de activitate, chestionare 1930–1948*, ediție critică, note, cronologie, comentarii și bibliografie de Ion Cuceu și Maria Cuceu, prefață de Ion Cuceu, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene.
- Mușlea, Bîrlea 1970: Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la Chestionarele lui B.P. Hasdeu*, București, Editura Minerva.
- Mușlea, Bîrlea 2010: Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la Chestionarele lui B.P. Hasdeu*, cu un cuvânt-înainte de Ion Taloș, ediția a doua revăzută și întregită de Ioan I. Mușlea, București, Editura Academiei Române.
- Onu 1973: Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi. Cu aplicații la cronicarii moldoveni*, București, Editura Minerva.
- Oprișan 2000: Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Soarele și Luna. Folclor tradițional în versuri*, ediție critică, prefață, note, comentarii, variante, addenda și indici de I. Oprișan, București, Editura Saeculum I.O.
- Popilian 1876: Dem. J. Popilianu, *Principie pentru scrierea și pronunțarea limbei române*, Craiova, Tipografia Națională.
- Pușcariu 1932: Sextil Pușcariu, *B.P. Hasdeu ca linguist*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare”, seria III, tomul 6.
- Pușcariu 1936: Sextil Pușcariu, *Rostiri și forme șovăitoare*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul III, numărul 9, p. 566–582.
- Pușcariu 1940: Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”.
- Vasilescu 2000: B.P. Hasdeu, *Basme populare românești*, ediție îngrijită de Lia Stoica Vasilescu, prefață de Ovidiu Bîrlea, București, Editura Grai și Suflet – Cultura națională.

Ursu 1966: N.A. Ursu, *Contribuția Academiei Române în domeniul editării critice a textelor vechi românești*, extras din „Limba română”, anul XV, nr. 5, București, Editura Academiei RSR.

**Unpublished Archives:
the Answers to B.P. Hasdeu’s *Linguistic Questionary***

One of the most important archive of 19th century Romanian manuscripts, concerning folk culture and psychology, history of Romanian linguistics and other main scholarly issues presented to B.P. Hasdeu as answers to his *Linguistic Questionary* dated 1884 lays still partially published (in selective editions). There are 19 large manuscripts, containing about 8500 handwritten pages, delivered by hundreds of different authors from all over the country. Various philological difficulties arise from such diversity. Nevertheless, it makes the whole all the more relevant from the standpoint of numerous cultural branches possibly interested in this manifold offer. We have started a long-time project of digitalizing, editing and publishing that archive as a whole, given the fact that the physical state of the manuscripts (which exist in but one copy each) has been severely damaged by the 130 years that have passed by since their outcoming. The present article provides a number of examples to illustrate the unsettled general image of Romanian use of Latin alphabet instead of Cyrillic letters in late 19th century. It also deals with matters of theory such as: textual criticism, an editor’s responsibility in establishing a text, his part in preserving old texts or the limitations and dangers of replacing old texts by some altered (new) versions which pretend to be their accurate equivalents. Comparing Hasdeu’s views as a forefather of Romanian linguistics to our nowadays editorial practice, we try to shape our project in the best possible way mainly with regard to the future access and the future use of our edition of the manuscripts. This article represents a departure point and, therefore, counts as an intermediate stage in the development of the given topic.